

LJUDLEK

Vad är språklig medvetenhet?

Små barn använder språket för kommunikation HÄR och NU, och det viktiga är vad orden betyder. Man kan säga att orden är ”genomskinliga”, man ser igenom dem på den bakomliggande betydelsen. Man kan jämföra med att titta genom ett fönster – man ser inte glaset utan vad som finns utanför.

Någonstans i 5–7-årsåldern blir barn mogna att lyssna på hur orden **låter** och inte bara uppmärksamma vad de **betyder**. Om man tar liknelsen med fönstret klarar de att välja att titta på glaset och strunta i vad de ser genom fönstret. När man kan byta uppmärksamhet mellan ordens betydelse och hur det låter, vilka ljud man hör, är man **språkligt medveten**. När man är språkligt medveten kan man alltså välja att lyssna på ord på två olika sätt:

- man kan lyssna på vad de betyder
- man kan lyssna efter hur de låter utan att bry sig om vad de betyder.

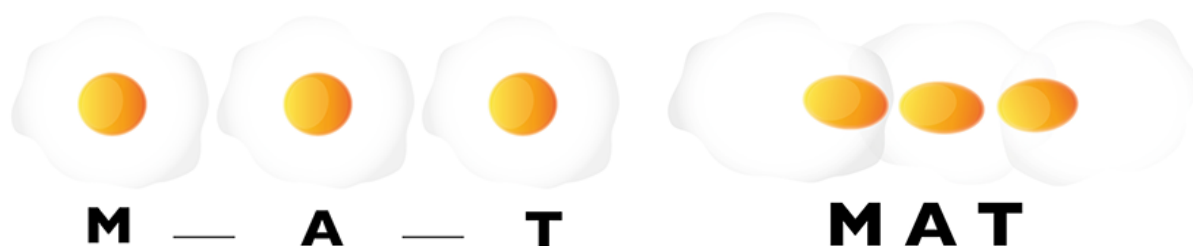
Om man till exempel tar ordet TÅG:

Den som är **språkligt omedveten** vet att det är något man åker med, att det går på räls, att det drar vagnar, hur det låter när man hör ett tåg, hur det känns att åka tåg.

Den som är **språkligt medveten** kan välja att också fokusera på ordets formsida; att det är ett kort ord, att det börjar på ljudet T, att det har tre ljud och i vilken ordning ljuden kommer.

Hur är talspråk uppbyggt? (Knäckta ägg-liknelsen)

När vi talar hör man inte varje ljud för sig. Vi säger inte *s-å h-ä-r n-ä-r v-i s-ä-g-e-r e-t-t o-r-d*. Vi drar ihop ljuden och orden så att de flyter in i varandra *pådehärsett*. Det är som om man skulle knäcka några ägg och låta dem delvis flyta in i varandra.

När man ska lyssna efter vilka ljud som finns i ett ord måste man lyssna efter vilka ljud man hör om man ”drar isär” dem. Man måste alltså vara språkligt medveten.

Vad betyder språklig medvetenhet för läs- och skrivinläring?

När man ska lära sig läsa och skriva/stava måste man kunna lyssna efter hur orden låter. Hur låter ordet ”mus”? Vilket ljud hör jag först, vilket ljud hör jag sen och vilket ljud hör jag sist? Om man inte är språkligt medveten och inte kan vända uppmärksamheten från betydelsen (en mus är söt och springer runt och piper) till ljuden som ingår får man inga ledtrådar till hur man ska skriva ordet och vilka ljud man ska ljuda ihop för att läsa ordet.

Den så kallade Bornholmsmodellen – en kort sammanfattning

1988 publicerades det som allmänt kallas Bornholmsundersökningen, som senare kom att bilda grund för Bornholmsmodellen. I Ljudlek utgår vi från I. Lundbergs bok "**Bornholmsmodellen: Vägen till läsning - språklekar i förskoleklass**" (2007) där han presenterar en reviderad version av modellen utifrån senare forskning.

Det Bornholmsundersökningen visade var att om man hjälpte barn att bli språkligt medvetna genom att leka språkliga lekar så hjälpte man dem att snabbare och säkrare lära sig läsa och skriva än barn som inte lekt sådana lekar. Det mest uppmuntrande var att skillnaderna mellan de barn som hade lätt att lära sig läsa och de barn som hade svårt var mindre bland barn som hade deltagit i försöket med språklekar än bland barn som inte hade gjort det. Det var alltså tydligt att barnen med svårast utgångsläge hade mest nytta av lekarna.

Senare undersökningar och pedagogisk erfarenhet har visat samma sak. Det är viktigt att lekarna är genomtänkta och riktar in sig på att öka den språkliga medvetenheten för att få den önskade effekten. Det finns mycket av publicerat material med både teori och övningar/lekar.

Man talar om olika typer av språklig medvetenhet:

Fonologisk medvetenhet: Medvetenhet om att språket har en formsida rent ljudmässigt. Ett exempel på detta är att kunna höra att ord rimmar.

Fonemisk medvetenhet: Medvetenhet om språkets minsta byggstenar – fonemen/språkljuden. Exempel på detta är att kunna höra vilket ljud som kommer först i ett ord, vilket ljud som kommer sist och i vilken ordning ljuden kommer i ett ord.

Den **fonemiska** medvetenheten är vad vi tränar när vi arbetar med att lyssna efter enskilda ljud i ord, och den är helt nödvändig i läs- och skrivinläringen.

Att lyssna efter språkljud – vilka är svåra att höra, vilka är lätta att höra?

Alla språkljud är inte lika lätta att höra i ett ord. Svåra att höra är ljud som är korta, bara som en explosion eller som en smäll. De är också svåra, för att inte säga omöjliga, att hålla ut så att den som lyssnar hinner höra. Sådana **stoppljud** ljud är p–b, t–d, k–g, h.

Lättare att höra är ljud som går att hålla ut. Sådana **hålljud** är konsonanterna f, j, l, m, n, r, s, v, sj, tj.

Vokaler är också lätta att hålla ut och lätta att höra.

Vi har nio vokaler i svenskan: a, e, i, o, u, y, å, ä, ö, som alla har en lång och en kort variant.

Vissa ljud har liten ljudmässig skillnad, som kan vara svår att höra. Det är ljud som uttalas på samma ställe i munnen eller som uttalas på samma sätt, till exempel uttalas som stoppljud eller som väsljud.

Ljudpar som uttalas på samma ställe i munnen är

p–b (uttalas framme vid läpparna)
t–d (uttalas med tungan mot tänderna)
k–g (uttalas baktill i munnen).

Ljud som uttalas på samma sätt är

f, s, sj, tj (väsljud som uttalas med en luftström ut genom munnen)
k, p, t (stoppljud, eller explosivor, som också är tonlösa och alltså bara är en luftpuff)
b, d, g (stoppljud, eller explosivor, som är tonande och alltså är både luftpuff och ljud)
m, n, ng (nasala ljud; luften kommer genom näsan och får en annan klang än andra ljud).

Förhållandet fonem–grafem. Supradentaler, ljudstridig stavning

Språkljud kallas fonem och bokstäver kallas grafem. För det mesta motsvaras ett ljud/fonem av en bokstav/ett grafem, men det finns undantag. Några ljud stavas med flera bokstäver och på olika sätt.

Exempel:

Sj-ljudet har ingen egen bokstav utan stavas med sj, sch, skj, stj, g.

Tj-ljudet har ingen egen bokstav utan stavas med tj, kj, k.

J-ljudet stavas med j, g, lj, gj.

Ng-ljudet stavas med ng, g, n.

Det här kan ställa till det när man ska lyssna efter första ljudet i ord. Det gäller då att hålla isär ljud och bokstav. Man kan till exempel inte säga att ordet kjol börjar på k om man lyssnar efter första ljudet, som ju är tj-ljudet. Några barn kan bli förvirrade av detta, speciellt om de redan börjat skriva ord och lärt sig hur ord stavas. Vi tar upp mera om detta i avsnittet ”Hur kan man göra det lättare?”.

Det finns dialektala skillnader i hur ord uttalas. I uppsvenska dialekter uttalas inte bokstaven r i ord som fort, bord, barn, kors. R och bokstaven efter dras ihop och blir ett nytt ljud som inte har någon egen bokstav. I sydsvenska dialekter däremot uttalas både r och bokstaven efter.

Om man ska lyssna efter hur många ljud man hör blir det i ordet ”Lars” tre ljud om man har en uppsvensk dialekt och fyra ljud om man har en sydsvensk dialekt. Även här får man vara uppmärksam på att barn kan ha lärt sig skriva sitt namn eller andra ord som stavas på detta

sätt och då säger fyra ljud även om de inte uttalar det så. Mera även om detta i kommande avsnitt om hur man kan göra det lättare för barnen.

Vokaler är lätta att hålla ut och därför lätta att höra. Det som ändå kan bli förvirrande för ett barn är att alla vokaler i svenska har en lång och en kort variant som ibland låter ganska olika. Det märks allra mest för a-ljudet. Om vi säger ett långt a, som i början på apa, har vi lätt rundad mun, men om vi säger ett kort a, som i apelsin, har vi läpparna dragna lite till sidan, och ljudet låter tydligt annorlunda. U-ljudet låter också tydligt olika om vi säger ett långt u, som i ute, eller ett kort u som i upp. När vi säger namnen på vokalerna använder vi alltid den långa varianten. Det här är viktigt att tänka på när man ska underlätta för barn så att man inte ber barnen att lyssna efter a (och säger den långa varianten) i ord som anka, apelsin etc, där man hör ett kort a-ljud.

Ormens ljud är S, raketens ljud är F. Varför underlättar det?

Det finns flera system som använder bildsymboler för att göra det lättare att kunna tala med barn om något så abstrakt och teoretiskt som språkljud. Tanken är att varje ljud motsvaras av en bildsymbol som barnet kan associera med ljudet. S-ljudet är en orm som väser sssss, m-ljudet är ett glassätande barn som säger mmmm etc. Att förknippa t ex bokstaven och ljudet **o** med ordet orm och bokstaven och ljudet **m** med ordet måne är bara till hjälp om man kan lyssna ut vad ord börjar på. Det är just detta som är svårt innan man lärt sig läsa och speciellt svårt för barn som har svårt att lära sig läsa.

Erfarenheten visar att bild-symbol-tänkandet är till stor hjälp när vi talar om ljud med barn. Så små barn som 3 åringar blir snabbt duktiga på att komma ihåg vilket ljud som är orm-ljudet, glass-ljudet, mus-ljudet etc.

Vi har i *Ljudlek* valt att använda symboler som redan används men har gjort några undantag där vi har bedömt att andra bildsymboler är tydligare.

Hur kan man göra det lättare?

Här kommer saker som är bra att tänka på om vi vill göra det lättare vilket är extra viktigt för barn som tycker det är svårt.

Lyssna i första hand efter ljud som är möjliga att hålla ut (hållljud), så att de är lätta att ”fånga” för örat. När det går bra kan man gradvis göra det svårare med korta ljud (stoppljud).

Vid jämförelse mellan ljud (till exempel att lyssna efter om man hör **s** eller **m** i ett ord), välj ljud som ligger långt från varandra (se avsnittet ”Att lyssna efter språkljud”), så att de låter så olika som möjligt. Sen kan man gradvis göra det svårare med ljud som är mer och mer lika varandra.

Att lyssna efter ljud i ord med konsonantmöten (**brev**, **tvål**, **spöke** till exempel) är svårt. Allra svårast är det om man ska lyssna efter första ljudet då det är ett kort stoppljud, t ex **b** i **brev**, **t** i **tvål**, **k** i **klocka**. Det blir lättare om första ljudet är ett hålljud, till exempel **s** i **slott**, **f** i **flicka**.

Undvik alltså ord med konsonantmöten till att börja med och särskilt sådana med stoppljud i början.

Använd ord med lång vokal, där vokalklangen stämmer med vokalnämnet. Man kan inte höra något långt **a** i **apelsin** till exempel. Man får då välja ord som **apa**, **Adam** etc. Om man lyssnar efter **u**-ljudet i början på ord väljer man ord som **ute**, **ubåt** etc.

Detsamma gäller om man lyssnar efter ljud inuti ord. Man kan höra **a** i **mat** men inte i **matta**. Man kan höra **u** i **mus** men inte i **kudde**.

Var vaksam för ord med ljudstridig stavning. Eftersom vi lyssnar efter ljud och inte efter bokstäver kan det bli förvirrande att se ordet ”giraff” skrivet när man lyssnar efter sj-ljudet. Ett barn som lärt sig känna igen bokstäver säger då helt riktigt att det börjar med **g**. Det kan vara bra att undvika sådana ord, men man får vara beredd på att barnen kan komma med sådana förslag.

Om man lyssnar efter hur många ljud som finns i ett ord, använd ord där varje ljud har en bokstav.

Exempel på ord där det inte stämmer:

säng – tre ljud men fyra bokstäver

sjö – två ljud men tre bokstäver

bord – tre ljud men fyra bokstäver (om man talar uppsvenska).

Hur har vi tänkt i appen *Ljudlek*?

Varför bara två ljud eller tre ljud att jämföra?

En genomgående tanke är att man ska kunna välja olika svårighetsgrader på aktiviteterna. Om barnet väljer själv ska det kunna hitta olika svåra nivåer så att det blir roligt även om man inte kommit så långt i sin utveckling av språklig medvetenhet.

Erfarenheten är att det blir lättare att lyssna efter vilket ljud man hör om man bara har två ljud att välja mellan. Man ”tränar upp” örat att känna igen just de ljuden även när de kommer i ett ord. *Ljudjakt 1* har därför flera möjligheter att lyssna efter två ljud i taget när man lyssnar i början på ord. Vi har också genomgående valt hålljud och vokaler med ett undantag, **b**-ljudet, för att det ska vara lätt att lyckas.

Tre ljud att välja mellan, som i *Ljudjakt 2*, blir lite svårare, och här finns också flera stoppljud, **p**, **k**, **g**, men det finns aldrig mer än ett stoppljud i varje övning.

I *Vad kommer sist?* kan man fritt välja vilka ljud som man ska lyssna efter, men fortfarande är det bara två ljud i taget eftersom det för många barn är svårare att höra sista ljudet än första ljudet. Tre av ljuden är stoppljud: k, p, t. Som vuxen har man stora möjligheter att göra det lättare (kombinera två hålljud eller ett hålljud och ett stoppljud) eller svårare (kombinera två stoppljud).

Varför kan Höra skillnad vara svårare?

Både *Höra skillnad 1* och *Höra skillnad 2* kräver mera än att bara lyssna efter enskilda språkljud.

I *Höra skillnad 1* ska barnet hålla två ord i minnet utan bildstöd och samtidigt avgöra om de börjar på samma ljud eller på två olika ljud. Det ställer krav både på det verbala arbetsminnet och på förmågan att lyssna efter enskilda ljud. Därför är det bara två ljud i taget i varje övning. Valet av ljud är fritt, och precis som i *Vad kommer sist?* kan man göra det svårare eller lättare. Speciellt svårt blir det om man väljer ljud som låter lika, se ovan i avsnittet ”Att lyssna efter språkljud – vilka är svåra att höra, vilka är lätta att höra?”.

Höra skillnad 2 använder så kallade minimala par. Det är ord som skiljer sig åt med bara ett språkljud, t ex tåg–såg, matta–macka, tand–tant. Barnet ska utan bildstöd avgöra om orden i ett ordpar är lika eller olika. Man måste då kunna höra skillnad, diskriminera auditivt, om ord har ett enda ljud som skiljer dem åt eller inte. Förutom verbalt arbetsminne och förmåga att lyssna efter ljud krävs då att man kan höra även små skillnader i ord. Vilka ljudpar som ska jämföras är redan bestämt för att sätta fokus på ljud som vi vet kan vara svåra.